

ДОРОГА ДОЛІ ВАСИЛЯ СТУСА

Дмитро Стус

Василь Стус народився в неспокійній і несвятковий Святвечір у хаті, що при-тулилася обабіч стрімкого, притрушеного снігом провулочка, що цілком органічно вписується у надто подібний на Моринці рельєф степу. Він був четвертою дитиною в родині, яку фатальні зміни гнали світ за очі з рідної Вінниччини. Батько зі старшою сестрою Палажкою вже перебрались до Сталіно. Мама зі старшим братом Іваном поїхали за ними через півтора роки після народження Василя, полишивши його з на рік старшою сестрою Марусею на бабуню.

Першу усвідомлену, із огляду на вік, майже містичну згадку про дитинство Василь Стус дає 1938 роком, часом, коли йому ще не було й рочку. Саме тому тут надто важко відокремити образки дитячої пам'яті від містичної уяви чи пізніших децю агіографічних схем, де емотивні відчуття дитини невіддільні від спогадів матері та вражень від пізніших відвідин Рахнівки. «Пам'ятаю, як лежав у колисці (а мама ще робила на полі, в колгоспі, отже, мені було менше року), а нікого нема. Колиска висить на гакові, вбитому до зволока... я мокрий, певне, ревів — і докучило. Нудно лежати, то я граюся своїми вухами — мну їх у долоньках. Пам'ятаю, як ходив до ясел у Рахнівці (ще мама жила в селі) — і там вицілював усіх цмаркатих діток, бо любив їх — усіх. Пам'ятаю, як мене був налякав чужий собака — знахарка «виливала переляк», водячи білим яйцем довкола голівки моєї, і проказуючи: собака-собака-собака, кінь-кінь-кінь, вівця-вівця-вівця. Допомогло, хоч у дитинстві я трохи заїкався — навіть у школі...

Над моєю колискою мама співала коліскової...

*Сину мій, сину, не клени батька,
а пом'яни.
Мене ж прокляту, я твоя мати, —
мене клени.*

Коли мама пізніше наспівувала ці тужні слова, мої очі закипали сльозами. Чому «не клени батька»? Чому мати проклята? Збагнути не міг. А сльози бігли з очей — і то ховав їх, бо встидався сліз. І ще:

*Ой, люлі-люлі, моя дитино,
вдень і вночі,
іди ти, сину, на Україну,
нас кленучи.*

І — так само сумно: хіба я не на Україні? Куди ж мені до неї йти? Чому «нас кленучи» (мама вимовляла «насклінучі», я — геть малий — ділив так: на склін учі — і не розумів; потім зрозумів, що це «нас кленучи»).

Емоційна «педагогіка» мами змалечку поставила перед Василем низку запитань, пошуки відповідей на які йому довелося шукати все життя.

З одного боку — «українська країна», із якої твоїх батьків вигнала людська заздрість, з іншого — жорстокий різнонаціональний і різношерстний конгломерат Донбасу, де тебе хоча й висміюють, як білу ворону, але дають можливість жити по-своєму. І — мамині сльози, яких Василько боявся ще від дитинства, бо ніяк не міг втямити їх природи: чому — сльози, адже живемо, як усі, тобто як ті, хто зліпив свою халупу в Сталінському робітничо-шахтарському селищі, що лежить між балок і териконів, позад залізничного вокзалу. А болила Їліні Яківні, схоже, подільська земля, з втратою якої вона так і не змирилася. І так болила, що навіть на схилку літ вона не могла вибачити родичці-комнезамці той мішечок борошна, який за її доносом було відібрано в спухлих дітей, чії батьки запізно подали заяви на вступ до колгоспу.

1940-го, коли Семен Стус с'як-так обжився в Сталіно, а найстарша сестра Палажка вже ходила до 8-го класу, до чоловіка приїхала Їліна з сином Іваном, дещо старшим за двох меншеньких, що ще на рік лишилися в Рахнівці.

Малий Василь часто «проказував за нею (бабуною. — Прим. автора) «Отче наш, іже еси на небеси», чи то несвідомо прагнучи заспокоїти часто заплакану бабуся, чи то сподіваючись у такий спосіб збагнути той загадковий дорослий світ, який не вмів радіти сонцю, щастю «талпатися в ставку» чи посміхатися новому дню.

Напередодні Великодніх свят 1941-го Семен поїхав через пів-України по дітей, які вже забули, як виглядає їхній батько. Їліна Яківна ж, навіть попри смертельну хворобу дочки, що захворіла на менингіт, «пішла на роботу в ноч. Приходжу звідити та йду до тої бідної дівочки, що лежить в больниці. То там день роботаю, а ніч сиджу коло дитини. Це пішла я, а завтра Паска. Пішла я на роботу, а приходжу з роботи, а він вже з цими дітьми вдома. Приїхав, привіз. Та й каже: «Набрался я з ними...» Вони його не признають. Я тільки, каже, привів їх сюда — знов тікають.

Я йому і кажу, що така і така штука, що дитина, дочка, в больниці і без пам'яті. Пішов, відправив її в другу больницю, і вона там Богу душу віддала, на другий день Паски вже...»

Пам'ять Василя Стуса свідомо чи несвідомо затирає ці факти, які не потрапили у лист до сина. Він просто не міг, не мав права писати, що не пізнав батька, бо це кинуло би тінь на його зв'язки з родом! Натомість запам'ятався запах: «Пам'ятаю, як мене 1941 р. тато віз на Донбас — разом із Марусею. Досі пам'ятаю, як пахло в вагоні».

Після переїзду в Сталіно родина мешкала в гуртожитку «сто сьомого» заводу, в окремії комірчині, де с'як-так містилася в маленькій кімнатці. Служби, кухня — спільні для цілого поверху. Можливо, саме звідити це протиставлення традиційного й індустріального, «перспективного» світів, зображені поетом через таку сценку з пам'яті: «Пам'ятаю, як сміялися жінки донецького бараку, що я хвалився, ходячи в довгій сорочечці: «цю сорочечку мені бабуня пошила, з кишенькою», — казав я, а їм було чогось відраднo».

Раннє дитинство Василя Стуса припало на роки війни, про що поет згадує побіжно й доволі нейтрально: «Пам'ятаю початок війни, як відступали наші. Сусід-татарин зарівав лошак — гарного, молоденького — на мої очі перерівав горло. Я плавав — так було шкода. А вже як він, сусід, хотів мене нагодувати м'ясом тим (смерділо на весь коридор!) — я ревма ревів, аби не присилував до такого гріха: їсти гарного лошак».

Пам'ятаю кролів, що їх ми тримали в час війни. Чомусь поздихали — ще сліпі. Трупика лежали в болоті — ой, як мені було сумно! Тоді я не хотів жити — так було гірко й скрушно — за кролями!»

У часи Другої світової війни Семена Стуса до війська не взяли за віком, а годувальник у родині — таки значна полегкість. Було непросто. Однак — не гірше за інших. Судячи зі спогадів, найбільшою бідою в часи війни стала втрата могили сестри Палажки: «Ми боялись іти на кладбище, — згадувала мати В. Стуса, — бо два хлопці ішли з кладбища, німці їх вбили. Не маєш права ходити. І так ми не ходили, і так ми не знаєм до сіх пор, де вона похована. Замісили там, затовкли». Коли закінчилася війна, на місці колишніх поховань була лише столочена земля, де годі було відшукати слідів могилок.

Упродовж 1942—1943 років, задля того аби вижити, батькам Василя довелося змінити на харчі все, що мали. «Міняти ходили тато з старшим сином Ванечкою». Наприкінці окупації родина остаточно опинилася в злиднях.

Не було полегкості й після визволення. Ставлення до «осіб, які перебували на окупованій території» в Радянському Союзі було доволі жорстке.

У 1944-му нова біда: загинув брат Іван.

«Пам'ятаю, як 1944 р., — писав В. Стус, — ми садили кукурудзу на полі, викопуючи полин по цілині. Я накидав зерня в ямки, а мама (бабуся Ілінка) і брат Іван копали...

Пам'ятаю, як поранило брата Івана. Як він лежав — з відбитою ніжкою лівою і вирваною осколком лівою щічкою. Слав наче, коли ми з мамою знайшли його. «Це на мене зорі з неба посипались, — промовив він, коли мама, не аронивши слези (бо затерпело серце їй), розбудила його і приклала до ніжки, наче б ніжка ще могла прирости. Більше він не приходив до пам'яті.

Я прийшов додому сам — де була Маруся. Ой, як я не хотів їй казати про біду! А коли ми видерлися з нею на вікно (може, виглядаючи батьків), я набрався сміливості й переповів їй, що сталося з Іваном. Плакали обоє, а через кілька годин Іван помер. Йому було 15 років... Пам'ятаю, як мене підвели на цвинтарі до тіла — востаннє поцілувати. А я бачив лише родимку на правій щічці його і не хотів, геть-геть не хотів — ні цілувати, ні прощатися — з Іваном і його родимкою.

Восени 1944-го пішла до школи сестра Марія. Але коли старшим дітям Семен з Ілиною ще могли купувати книжки, справляти добрий одяг; аби «все було як у людей», то Марії довелося іти в тому, що було. І єдине, чим напучував Семен свою дочку під час навчання, були слова: «Не будеш вчитися — підеш на залізну дорогу кайлувати».

Життя тривало. Не маючи бажання сидіти самому вдома — тато й мама на праці, а дитячі садочки відразу після війни були завеликою розкішшю, — малий Василь подався до школи за сестрою. Читати він умів: під час війни робити було нічого, розваг — жодних, от і довелося вивчити зі старшим братом Іваном, батьком та мамою грамоту, аби сям-так бавити себе книжками, які вдавалося знаходити.

Вчителька сприйняла ситуацію спокійно, тим більше що найменший Василько доволі швидко став її кращим учнем. Допомогла цьому й добра пам'ять про брата Івана, який був одним із кращих учнів школи. І лише коли вдарили морози, вчителька почала турбуватися й вирішила переговорити з Ілиною Яківною: «Ми й не знали з дідом, що він в школу ходить... я кажу: «Васечка, синок, ти сиди». А в нас там набрали, як то ми, дохли, землі, засівали там кукурудзу, то, сьо. А я їду за тою кукурудзою, кажу: «Ги, синок, сиди коло хати, нікуди не йди». А на другий день приходять Маруся зі школи й каже: «Мам, вчителька передала листок...» явиться, значить, туди. Вона жила, та вчителька, близько.

Я приходжу раненько, бо сама їду на город, а хлопця лишая вдома малого. Це нема йому шість год. Має бути на Різдество... Я їй сказала, що Стуса Василя мама.

«А чо він босий в школу ходе?» А я кажу: «Я не знаю. Він в школу не ходе, йому шість год нема». А він вже газету читає. Я кажу: «Я не знаю, чого він ходе в школу. Я всігда в роз'їзді, на городі, то тудя, то скудя, а його оставляю за хазіяна. А чого він прийшов у школу, то я не знаю. Нащо ж ви його приймаєте?»

А вона каже: «А ви знаєте, що я вам скажу, пускайте його в школу. Нехай иде».

Якою бідною не була родина, а таки пошили йому костюмчика й відвідини Василем російськокомовної школи № 150 набули легітимності.

За 1944—1946 роки Семенові з Ілиною таки вдалося поставити на виділеній для них земельній ділянці невеличку однокімнатну хатинку. Там і оселилися вчотирьох. Аби збудуватися, Семену довелось взяти позыку в 10 000 старих рублів. Матеріал на фундамент добували на численних руйновищах Донецька, і після виснажливої зміни, адже війна і відбудова тривали, Семен Дем'янович закладав фундамент майбутнього родинного дому, добудовувати який довелось вже після п'ятдесяти. Усі гроші, які він заробляв на праці, з'їдала позыка й будівництво. Врешті його здоров'я не витримало. В 1946-му довелось Семенові їхати лікуватися до Монастирища. Коли Ілина Стус проводжала чоловіка в дорогу, то навіть написала листа своїй мамі: «Відправила Семена на курорт, але не знаю, повернеться він чи ні. Може, я відправила його назавжди». Але доля чи почуття обов'язку — збудовано ж лише кухню — допомогло вижити, повернутися й прожити довге життя.

Зима 1946/47 року була найважчою у Василевому дитинстві: батька немає, мама ледь-ледь щось заробляє, і він сам-один мусить миритися з цією дикою несправедливістю світу:

«Коли мені було 9 літ, ми будували хату. І помирав тато — з голоду спухлий. А ми пхали тачку, місили глину, робили саман, виводили стіни. Голодний я був, як пес. Пам'ятаю коржі зі жмиху, які пекла мама, а мені від них геть боліла голова. То був мій 3—4 клас. Тоді, на тій біді, я став добре вчитися. Вже 4 клас скінчив на відмінно — і до кінця школи мав похвальні грамоти, де в овалах були портрети Леніна і Сталіна.

Усе дитинство моє було з тачкою. То везли картоплю з поля, то з мішком я ходив на городи — рвав траву — чи то для корови, чи то для кози, то возив вугілля, збиравши на териконі. Тяжко — жили мало не лопали. А мусиш пхати тачку. Пам'ятаю, як плакала мама, бо в неї була одна подерта — латана-перелатана сорочка, а ми з Марусею ходили бозна у чому.

Пам'ятаю, як 1946—1947 рр. пас чужу корову — за це мене годували. Я знав, що мама голодна — і не міг їсти сам, просив миску додому, аби поїсти з мамою разом. Колись поніс миску, а мама стала сварити мене дуже тяжко, плакала, казала, аби я так не робив більше. Бо їй дуже хотілося їсти — і дивитися на їжу їй було тяжко. А мені ложка не лізла до рота.

Пам'ятаю, як першого костюмчика мені мама пошила сама — десь у четвертому класі. І я дуже пищався ним — із чорного полотна».

Бідність дозволила чіткіше самоідентифікуватися: коли не хочеш втратити власної гідності, не можна ні дарувати, ні забувати батьківське горе.

Попри всі прикрості, біда пов'язувалася лише з домом. Школа була іншим світом, який вабив і обіцяв широкі перспективи майбутнього. Просякнута ідеологією радянська освіта була сформована таким чином, що разом зі знаннями дитина поступово здобувала й уміння бачити світ під «правильним», радянським, кутом зору. Тому нічого дивуватися, що наприкінці 1940-х Василько став щирим піонером, який «дуже вірив книжкам. Те, що в книжках, то він вважав, що все те правда... Він тоді дуже поважав Леніна, Сталіна. Він тоді як ручку підняв, каже: «За Леніна, за Сталіна!»